

GABRIELE WOLF

ΛΑΪΚΑ ΧΡΗΣΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΩΣ ΜΕΣΟ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΦΩΤΙΣΗ,
ΤΟΝ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗ ΤΟΥ
ΛΑΟΥ

Ήδη ο ορισμός του αντικειμένου "χρηστικά βιβλία" ή "λαϊκά χρηστικά βιβλία" παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες. Σήμερα [1988], μέχρι και το 80% της βιβλιοπαραγωγής στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας προσλογίζονται στα λεγόμενα χρηστικά βιβλία, σε αντίθεση με τα λογοτεχνικά. Το γεγονός αυτό αποκαλύπτει, όπως παρατηρεί ένας μελετητής, «πόσο προβληματικός είναι αυτός ο όρος ..., που δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα βοήθημα στη συνεννόηση, ένα κλισέ που δημιουργήθηκε από αμηχανία ως προς την εξεύρεση κατάλληλου όρου, και που ούτε τη μορφή προσδιορίζει ούτε αποτελείσει ειδολογικό προσδιορισμό στηριγμένο στο περιεχόμενο»¹. Ο προσδιορισμός όλων αυτών των βιβλίων που δεν είναι (δημιουργική) λογοτεχνία ως "χρηστικών" ανταποκρίνεται και στον αγγλικό δυαδικό-αντιθετικό διαχωρισμό σε "fiction" και "non-fiction". Τα χρηστικά βιβλία αντιμετωπίζονται λοιπόν ως κατηγορία-υπόλοιπο της λογοτεχνίας. Ωστόσο αποτελούν τον μεγαλύτερο όγκο της βιβλιοπαραγωγής. Αυτό δεν ισχύει μόνον για σήμερα αλλά και για το παρελθόν, όχι μόνο για την κεντρική Ευρώπη αλλά και για τη νοτιοανατολική². Τη διαφοροποίηση ως προς την λαϊκότητα ας την αγνοήσουμε για την ώρα. Θα μας απασχολήσει πιο κάτω.

Το 1978 μια έρευνα εξέτασε το χρόνο που διαθέτουν οι Γερμανοί για την ανάγνωση ορισμένων κατηγοριών βιβλίων. Σύμφωνα μ' αυτή, το 70% του χρόνου ανάγνωσης αφορά χρηστικά και επιστημονικά βιβλία³. Το ύψος

1. Rudolf Radler (επιμ.), *Die deutschsprachige Sachliteratur* (=Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart), Μόναχο-Ζυρίχη 1978, πρόλογος του εκδότη, σ. XVII.

2. Κατά τους Juliana Roth και Klaus Roth, «Gattungen und Inhalte der bulgarischen Populärliteratur», *Bulgarien. Internationale Beziehungen in Geschichte, Kultur und Kunst*, Neuried 1984, σ. 174, η νεώτερη βουλγαρική λογοτεχνία αποτελείται, πριν από το 1878, «κατά 28% από σχολικά βιβλία, κατά 28% από εκκλησιαστικά, κατά 10% από διδακτική κοσμική λογοτεχνία και κατά 14% από κείμενα νόμων και ανακοινώσεων, πολιτικές αγγελίες, χάρτες, βιβλιοκαταλόγους κ.λπ. Τα υπόλοιπα 20% των τίτλων κατανέμονται μεταξύ (δημιουργικής) λογοτεχνίας και διαφόρων χρηστικών βιβλίων, κυρίως καλενδαρίων και βιβλίων μαντικής».

3. Angela Fritz και Alexandra Suess, *Lesen. Die Bedeutung der Kulturtechnik Lesen für den gesellschaftlichen Kommunikationsprozeß*, Konstanz 1986, σ. 66 κ.ε., πβ. και Alfred

λοιπόν της αντίστοιχης βιβλιοπαραγωγής εμφανίζεται ανάλογο με το αναγνωστικό ενδιαφέρον.

Από λειτουργικής πλευράς, τα χρηστικά βιβλία υπηρετούν την πληροφόρηση. Το εκλαϊκευτικό χρηστικό βιβλίο για παράδειγμα, όπως το εννοούμε σήμερα, ορίζεται ως δημοσίευμα «που παρουσιάζει νέα στοιχεία και νέες γνώσεις από τον επιστημονικό, πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό τομέα σε μορφή συνήθως εκλαϊκευτική και γενικά κατανοητή»⁴. Αυτό ισχύει σε γενικές γραμμές και για τα χρηστικά βιβλία του 19ου αιώνα, όπως προτείνει ο Rudolf Schenda στη μελέτη του *Λαός χωρίς βιβλίο*⁵.

Ο Schenda περιορίζει την εκλαϊκευτική λογοτεχνία της Γερμανίας του 19ου αιώνα, εκείνη «που, χωρίς απώτερους ιδεολογικούς σκοπούς, ενημερώνει και μεταδίδει πρακτικές γνώσεις», σε τρεις κατηγορίες. Τις βασικές τάσεις του πληροφοριακού ενδιαφέροντος της πρώτης κατηγορίας ο Schenda τις εντοπίζει στην απόκτηση και χρήση της ικανότητας για ανάγνωση, γραφή, ευφράδεια και παιχνίδια συναναστροφών –όλα αυτά εν όψει καλύτερων κοινωνικών επαφών. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν σχολικά βιβλία, επιστολόγια, συλλογές με ευχές και με λόγους και βιβλία με παιχνίδια συναναστροφών. Η δεύτερη κατηγορία υπηρετεί τη διατήρηση της υγείας των ανθρώπων και των οικιακών ζώων. Εδώ ανήκουν βιβλία με μαγικές συνταγές, ονειροκρίτες, υγιεινατάρια και βιβλία για τη φροντίδα και την εκτροπή των ζώων. Τα συγγράμματα που ανήκουν στην τρίτη κατηγορία, όπως χρησιμοποιήσεις, βιβλία για το νοικοκυριό και την οικιακή οικονομία, στοχεύουν στη βελτίωση των οικογενειακών-οικιακών-οικονομικών συνθηκών. Οι πληροφορίες σ' αυτήν την περίπτωση απευθύνονται σε άτομα ή σε μικρές κλειστές ομάδες. Ο Schenda πάντως θεωρεί ότι η συμμετοχή της χρηστικής πληροφόρησης στη δημιουργία βιβλίων για λαϊκό κοινό παρέμεινε σε χαμηλά ποσοστά, και επίσης ότι η ανάγκη για χρηστική πληροφόρηση ήταν ισχνη λόγω της έλλειψης βασικής εκπαίδευσης και της δυνατότητας εξειδικευμένης περαιτέρω εκπαίδευσης⁷. Και οι δύο αυτοί ισχυρισμοί παραμένουν ατεκμηρίωτοι, και δεν ευσταθούν κατά την γνώμη μου: αρκεί να λάβουμε υπόψη μας τον μεγάλο αριθμό λαϊκών χρηστικών βιβλίων που εκδόθηκαν τον 19ο αιώνα.

Ένα παράδειγμα: από το 1803 έως το 1842 εκδίδεται σε 7 τόμους το *Εγχειρίδιο της οικονομικής γραμματείας ή Συστηματικός οδηγός για τη γνώση των γερμανικών οικονομικών συγγραμμάτων, που αφορούν αφ' ενός μεν στη γεωπονική και οικιακή επιστήμη, αφ' ετέρου δε στις σχετικές βοηθητικές και παραπληρωματικές επιστήμες, με αναγραφή της τιμής*

Clemens Baumgärtner κ.ά. (επιμ.), *Lesen – Ein Handbuch. Lesestoff, Leser und Leseverhalten, Lesewirkungen, Leseerziehung, Lesekultur*, Αμβούργο 1973.

4. *Meyers Enzyklopädisches Lexikon* 1977, τ. 20.

5. Rudolf Schenda, *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770-1910*, Φραγκφούρτη 1970· Μόναχο 1977.

6. Schenda, *ό.π.*, σ. 321.

7. Schenda, *ό.π.*, σ. 321-324 (κεφ. Sachbücher).

πωλήσεως και αναφορά στην αξία τους⁸. Πρόκειται για μια επιστημονική βιβλιογραφία καταρτισμένη από τον καθηγητή των οικονομικών και της δημοσιονομίας Friedrich Benedict Weber, που καταγράφει πάνω από 10.000 τίτλους γι' αυτό το διάστημα και που δεν περιλαμβάνει μόνον επιστημονικά συγγράμματα, αλλά και πολυάριθμα έργα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως λαϊκά χρηστικά βιβλία. Πρόκειται για τίτλους όπως:

Η δημιουργία του οικιακού λαχανόκηπου, ή Τι πρέπει να προσέξουμε στη σπορά και τη μεταφύτευση, την ποιότητα του εδάφους και τη διατήρηση του σπόρου. Σε αλφαβητική σειρά, με ένα παράρτημα με δοκιμασμένους κανόνες κηπουρικής, Arnsberg 1838, 12^ο, 2 γρόσια⁹.

Οδηγίες για τον πιο ενδοδειγμένο τρόπο της καλλιέργειας πατατών για μικρές αγροτικές μονάδες κατά τη μέθοδο του κυρίου von Uentschild, του H. Heynich, Βερολίνο 1839, 8^ο¹⁰.

Erdmuthé Hülfreichin, Διδασκαλία για νοικοκυρές σχετικά με δουλειές στο μαγειρείο, το κελάρι, τον κήπο και τον στάβλο, Βιέννη 1795, 8^ο, 6 γρόσια. Δεύτερη έκδοση Βιέννη 1800, 8^ο, 12 γρόσια¹¹.

Απαντα περί αιγοτροφίας ή Ολοκληρωμένη διδασκαλία για την περιποίηση, τη φροντίδα και τη μεταχείριση των αιγών, τη χρησιμότητά τους, γνώσεις για τις αρρώστιες τους και τη θεραπεία τους, Helmstedt 1801, 8^ο, 4 γρόσια¹².

Με τίτλους σαν τους παραπάνω υποδηλώνεται και τί θα θεωρήσουμε λαϊκό στη συνάφειά μας: «Ένα έντυπο που φτάνει στα χέρια του 1% ή μεγαλύτερου ποσοστού του πληθυσμού μπορεί να ονομαστεί "λαϊκό", δηλαδή αγαπητό και γνωστό, διαδεδομένο, με απήχηση»¹³. Έτσι διατυπώνει ο

8. Friedrich Benedict Weber, *Handbuch der ökonomischen Literatur oder Systematische Anleitung zur Kenntniss der deutschen ökonomischen Schriften, die sowohl die gesamte Land- und Hauswirthschaft, als die mit derselben verbundenen Hilfs- und Nebenwissenschaften angehen; mit Angabe ihres Ladenpreises und Bemerkung ihres Werthes*. Μέρη 1-3, Βερολίνο 1803, 1809, μέρος 4, Breslau 1819, μέρος 5, Λυψία 1823, μέρη 6-7, Breslau 1832, 1842.

9. *Der Ausbau des Küchengartens, oder notwendige Beachtung der Aussaat und Pflanzzeit und Beschaffenheit des Bodens und der Dauer des Samens. In alphabetischer Ordnung, nebst einer Zugabe bewährter Gartenregeln*, Weber, ό.π., μέρος 7, σ. 104, σφ. 377.

10. *Anweisung über die zweckmäßigste Art des Kartoffelbaues für kleinere Landwirte nach der Methode des Herrn von Uentschild*, von H. Heynich, Weber ό.π., μέρος 7, σ. 106, σφ. 390.

11. *Erdmuthé Hülfreichin, Unterricht für Hausmütter in ihren Geschäften, welche sie in der Küche, in der Speisekammer, im Garten und im Viehstalle zu besorgen haben*, Weber, ό.π., μέρος 2, σ. 264, σφ. 20.

12. *Das Ganze der Ziegenzucht; oder vollständiger Unterricht in der Wartung, Pflege und Behandlung der Ziegen, ihrer Benutzung, Kenntniss ihrer Krankheiten, und Heilung derselben*, Weber, ό.π., μέρος 2, σ. 85, σφ. 12.

13. Rudolf Schenda, «Leser- und Lesestoff-Forschung», Rolf W. Brednich (επιμ.) *Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der europäischen Ethnologie*, Βερολίνο 1988, σ. 385 κ.ε.

Schenda το αποτέλεσμα ενός υπολογισμού, στον οποίο καταδεικνύει με παράδειγμα τη *Legenda aurea* του Jacobus de Voragine, ότι ένα εκατομμύριο άνθρωποι (από 100 εκατομμύρια Ευρωπαίους) γνώριζαν, άμεσα ή έμμεσα, σε μεμονωμένα αποσπάσματα ή ολόκληρο, αυτό το έργο (200 εκδόσεις επί 500 αντίτυπα = 100.000 βιβλία επί 10 αναγνώστες το καθένα = 1.000.000 αναγνώστες). Μεταφερόμενο στο πλαίσιο των σημερινών συνθηκών στη διακίνηση του βιβλίου, αυτό το ποσοστό φαίνεται λογικό (θα σήμαινε 600.000 αντίτυπα στα 60.000.000 κατοίκων της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας).

Βέβαια, με αυτό το ποσοστό, και με τον συλλογισμό που οδηγεί σε αυτό, ο Schenda δίνει την εντύπωση ότι το πρόβλημα του ορισμού του "λαϊκού" λύνεται οριστικά και με σαφήνεια. Νομίζω ωστόσο ότι πρέπει εδώ να γίνουν διαφοροποιήσεις τόσο χρονικές, όσο και κοινωνικές και θεματικές. Έτσι, τα βιβλία για την οικοκυρική και τη γεωργία το πρώτο μισό του 19ου αιώνα που ανέφερα παραπάνω σίγουρα δεν εκδόθηκαν σε 25.000 αντίτυπα (για 25 εκατομμύρια Γερμανούς). Αλλά και το κριτήριο των 10 αναγνωστών-χρηστών ενός αντιτύπου που θέτει ο Schenda για τον χαρακτηρισμό ενός βιβλίου ως λαϊκού είναι στην περίπτωση μας άνευ σημασίας. Γιατί αυτά τα βιβλία με τον εξειδικευμένο τους στόχο –και εδώ υφίσταται ακόμα μία ουσιαστική διαφορά με τη λογοτεχνία– απευθύνονται σε ένα τμήμα μόνον του συνολικού πληθυσμού, τμήμα που θα μπορούσε να καθοριστεί όχι μόνο κοινωνικά αλλά και επαγγελματικά και που στα πλαίσια του θα μπορούσε να διερευνηθεί η διάδοση των βιβλίων. Ο υπολογισμός του Schenda χάνει σε κάθε περίπτωση τη σημασία του για τη χρηστική λογοτεχνία.

Απ' όσο γνωρίζω, ούτε η λαογραφία ούτε η ιστορία της λογοτεχνίας έχουν ασχοληθεί συστηματικά με τη λαϊκή χρηστική ή την κατά κλάδους εξειδικευμένη γραμματεία, ούτε τη σύγχρονη ούτε την παλαιότερη. Βρίσκω μόνο δύο εργασίες από τον χώρο της γερμανόφωνης λαογραφικής έρευνας για τα λεγόμενα "διασκεδαστικά βιβλιαράκια για αγρότες"¹⁴. Αυτά καταλαμβάνουν μιαν ενδιάμεση θέση ανάμεσα στην αφηγηματική ψυχαγωγική λογοτεχνία και τη χρηστική γραμματεία, εφ' όσον έχουν τη μορφή ιστορίας με συνεχή πλοκή ή ιστορίας-πλαισίου ή συλλογής αναγνωσμάτων, όπου διασπείρονται οι χρηστικές πληροφορίες χωρίς κάποιο ιδιαίτερο σύστημα¹⁵. Τα βιβλία αυτά παράγονται από τα μέσα του 18ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια του Λαϊκού Διαφωτισμού, που στόχο του είχε να ωθήσει τους αγρότες σε αναγνώσματα πέρα από τα καλενδάρια και τα

14. Heinz Otto Lichtenberg, *Unterhaltsame Bauernaufklärung. Ein Kapitel Volksbildungsgeschichte*, Τυβίγγη 1970, Reinhart Siebert, «Aufklärung und Volkslektüre. Exemplarisch dargestellt an Rudolf Zacharias Becker und seinem "Noth- und Hilfsbüchlein". Mit einer Bibliographie zum Gesamthema», *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 19 (1978), στήλες 565-1348.

15. Ο Lichtenberg, *ό.π.*, σ. 94 κ.ε. κατατάσσει τους 29 τίτλους που γνωρίζει από αυτοψία (από τους 49 που εντόπισε) σύμφωνα με τη μορφή τους. Από τον αντίστοιχο πίνακα προκύπτει, ότι 18 βιβλία έχουν διήγηση με συνεχή πλοκή, 5 είναι ανθολογίες και 6 βιβλία έχουν διήγηση-πλαίσιο.

ηθοπλαστικά βιβλία και γενικά να τους ενθαρρύνει στην αναζήτηση χρηστικών πληροφοριών σε γραπτή μορφή. Η ψυχαγωγική "αμφίεση" σκοπό είχε να κάνει τα ασυνήθιστα αυτά αναγνώσματα ανεκτά αν όχι δελεαστικά για τους αγρότες. Ο απώτερος στόχος ήταν να καταστεί ο αγρότης σε θέση να αντλεί από ένα λαϊκό σύγγραμμα χρηστικές πληροφορίες πάνω σε συγκεκριμένα θέματα που τον απασχολούσαν¹⁶. Πάντως και στις δύο εργασίες γι' αυτά τα βιβλία αγνοείται το γεγονός, ότι υπάρχει συγχρόνως –όπως ήδη αναφέρθηκε– μια μεγάλη ποικιλία λαϊκών χρηστικών βιβλίων, που παρείχαν χρηστικές πληροφορίες χωρίς ψυχαγωγική πλαισίωση.

Το γνωστότερο δείγμα της διδακτικής λαϊκής λογοτεχνίας του γερμανικού διαφωτισμού, το τερπνό βιβλίο του Rudolf Zacharias Becker πρωτοεκδόθηκε το 1788 με τίτλο *Βιβλίο για κάθε ανάγκη και βοήθεια για αγρότες ή Διδακτική ιστορία για τις χαρές και τις λύπες του χωριού Mildheim*¹⁷. Αυτό το βιβλίο έκανε σε περίπου 50 χρόνια περισσότερες από 100 εκδόσεις (συμπεριλαμβανομένων και αρκετών κλεψιτύπων, αλλά και διαφόρων διασκευών και μεταφράσεων). Ο αριθμός των αντιτύπων υπολογίζεται περίπου σε ένα εκατομμύριο. Ο Hans Ulrich Wehler υπολογίζει ότι στην εποχή του το κάθε αντίτυπο είχε περίπου 20 αναγνώστες ή ακροατές, πράγμα που σημαίνει ότι αυτό το βιβλίο το γνώριζαν 20 εκατομμύρια άνθρωποι σε πληθυσμό, τότε, 24 εκατομμυρίων¹⁸. Ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει το 90% του συνολικού πληθυσμού και μάλιστα για ένα βιβλίο σε δύο τόμους, με περισσότερες από 800 σελίδες συνολικά.

Αυτά τα παιχνίδια με τους αριθμούς ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα; Αν πάντως πάρουμε στα σοβαρά αυτούς τους υπολογισμούς, βλέπουμε ότι έρχονται σε αντίθεση με την μέχρι τότε έρευνα για την ανάγνωση, εφ' όσον θέτουν υπό αμφισβήτηση την μέχρι τώρα αποδεκτή σχέση ανάμεσα στην έκταση των βιβλίων (αριθμός σελίδων, λεπτά βιβλιαράκια) και τους αναγνώστες. Η διαφοροποίηση εντατικής και εκτατικής ανάγνωσης θα πρέπει, προκειμένου για καλύτερα κοινωνικά στρώματα, να χρονολογηθεί νωρίτερα, τα θέματα ικανότητας ανάγνωσης και αλφαριθμητισμού να περιοριστούν ως προς τη σημασία τους, η δε φωναχτή ανάγνωση από κάποιον τρίτο θα πρέπει να αξιολογηθεί πολύ υψηλότερα. Οι κοινωνικές πάλι διαφορές θα έχουν μικρότερη σημασία απ' ό,τι πιστεύεται σήμερα.

Αυτό ακριβώς υποστηρίζει και ο γάλλος ανθρωπολόγος Roger Chartier, όταν γράφει: «Η κυκλοφορία των ίδιων εντύπων σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες ήταν αναμφισβήτητα πιο ρευστή απ' ό,τι υπαγορεύει ένας αυστηρός κοινωνικοπολιτισμικός διαχωρισμός, που αντιμετώπισε τη λόγια λογοτεχνία ως το ανάγνωσμα αποκλειστικά των ηγετικών ομάδων και τα μυθιστορήματα των πλανοδίων πωλητών ως τα αναγνώσματα των αγροτών. Εν τω μεταξύ έχει αποδειχθεί με βεβαιότητα ότι λόγια κείμενα χρησιμοποιούνταν

16. Πβ. Siegert, *ό.π.*, στήλες 963 κ.ε.

17. *Noth- und Hilfsbüchlein für Bauersleute oder lehrreiche Freuden- und Trauergeschichte des Dorfes Mildheim*.

18. Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, τ. 1, 1987, σ. 305.

από αναγνώστες, που δεν ήταν οι ίδιοι μορφωμένοι, και ότι η κυκλοφορία του έντυπου υλικού με μεγάλα τραβήγματα δεν ήταν ούτε αποκλειστικά ούτε καν στην πλειοψηφία της λαϊκού χαρακτήρα. Ίδια κείμενα και ίδια βιβλία αποτελούν το αντικείμενο πολλαπλών, κοινωνικά αντιθετικών ερμηνειών»¹⁹.

Απ' αυτό συμπεραίνει ο Chartier, ότι για την ανασύσταση της παρουσίας ενός βιβλίου πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο τρόπος χρήσης, ο τρόπος μεταχείρισης και ο τρόπος ιδιοποίησης, καθώς και ο τρόπος ανάγνωσης. Αυτός ο προβληματισμός μπορεί να εφαρμοστεί και στην περίπτωση της λαϊκής χρηστικής λογοτεχνίας, όπου όμως δεν θα πρόκειται μόνον για τις κοινωνικά διαφοροποιημένες ερμηνείες κειμένων: ο τρόπος χρήσης θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει και την εφαρμογή στην καθημερινή πράξη των διδαγμάτων και ερεθισμάτων από την ανάγνωση.

Εδώ τίθεται το ερώτημα για τον ρόλο των χρηστικών βιβλίων στη διαδικασία του εκσυγχρονισμού. Ο εκσυγχρονισμός που νοείται εδώ σαν ένας «συγκεκριμένος τύπος κοινωνικής αλλαγής που ξεκίνησε τον 18ο αιώνα ..., έχει τη βάση του στην αγγλική βιομηχανική επανάσταση ... και στην πολιτική γαλλική επανάσταση, πηγάζει από έναν πολύ ειδικό συσχετισμό ιστορικών συνθηκών. Συνίσταται στην οικονομική και πολιτική πρόοδο μερικών πρωτοπόρων κοινωνιών και στις επακόλουθες μεταλλακτικές διαδικασίες των κοινωνιών που ακολουθούν με καθυστέρηση». Αυτές οι τελευταίες πάλι αντιμετωπίζουν την πρόκληση «να εναρμονίσουν την ιστορικά παραδεδομένη δομή τους και τις χαρακτηριστικές εντάσεις (συμπεριλαμβανομένων των εκσυγχρονιστικών τάσεων) με την επίδραση των ιδεών και τεχνικών που έρχονται απ' έξω»²⁰.

Η δυναμική αυτού που σήμερα αποκαλούμε επιστημονικό-τεχνικό πολιτισμό άρχισε στην Αγγλία του 18ου αιώνα. Οι επιδράσεις της βιομηχανικής επανάστασης, ήδη από την αρχή της και με αφετηρία την Αγγλία, έγιναν αισθητές σε όλη την Ευρώπη. Στη Γερμανία η νέα κατάσταση επηρέασε αρχικά τη γεωργία: οι τρόποι παραγωγής άρχισαν να γίνονται αντικείμενο συστηματικού οικονομικού σχεδιασμού. Από τη στιγμή που οι Άγγλοι αγοραστές μαλλιού και δημητριακών πλήρωναν ορισμένες τιμές, η γεωργική εκμετάλλευση έπρεπε να λάβει υπόψη της και το κόστος παραγωγής. Τα κόστη ελέγχονται και μειώνονται με βελτιωμένες μεθόδους παραγωγής στην εκτροφή προβάτων και την καλλιέργεια δημητριακών. Η επιστήμη αρχίζει να γίνεται η βάση του τρόπου παραγωγής των αγροτών, που τώρα τους λένε και "Ökonom" (οικονόμους, διαχειριστές).

Το λαϊκό εξειδικευμένο και χρηστικό βιβλίο που επεκτείνει ή αντικαθιστά την παραδοσιακά μεταβιβαζόμενη γνώση δεν είναι ωστόσο η μορφή, στην οποία γεννιέται αυτή η γνώση. Το λαϊκό εξειδικευμένο βιβλίο απαντά στα

19. Roger Chartier, «Ist eine Geschichte des Lesens möglich? Vom Buch zum Lesen: einige Hypothesen», *LiLi. Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 15: 57/58 (1985) 250-273.

20. Reinhard Bendix, «Modernisierung in internationaler Perspektive», *Theorien des sozialen Wandels*, Wolfgang Zapf (επιμ.), Κολωνία - Βερολίνο 1970², σ. 505-512. Πβ. και Hans-Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Γοτtingη 1975.

πρακτικά ερωτήματα των αγροτών: «Πώς θα βελτιώσω αυτό;», «Πώς θα εμποδίσω τις επιδημίες των ζώων;» κ.λπ. Βλέπουμε δηλαδή ότι η μορφή της γνώσης και ο τρόπος μεταβίβασής της παρουσιάζουν στα λαϊκά εξειδικευμένα και χρηστικά βιβλία ορισμένες ιδιαιτερότητες (διατύπωση σε κανόνες, προτάσεις για βελτίωση στις πρακτικές κ.λπ.). Τα βιβλία αυτά προϋποθέτουν την ύπαρξη της επιστημονικής γνώσης, δεν αποτελούν όμως τα ίδια επιστημονικές επεξεργασίες αυτών των θεμάτων, αλλά συνιστούν ένα βήμα στην πορεία της μετατροπής τους σε πράξη.

Η εξέλιξη αυτή, που περιγράφεται εδώ σε πολύ αδρές γραμμές, παρακινεί στις ακόλουθες ερωτήσεις και θέτει τα ακόλουθα προβλήματα: από λειτουργικής πλευράς τα χρηστικά βιβλία εξυπηρετούν τη διάδοση χρήσιμων γνώσεων. Γιατί όμως είναι χρήσιμη αυτή η πληροφορία; Γιατί έγινε απαραίτητη η διάδοση με το διάμεσο "βιβλίο" μιας γνώσης που έρχεται "απ' έξω" και διευρύνει ή αντικαθιστά την παραδοσιακά μεταβιβαζόμενη γνώση; Και πώς ακριβώς διδάσκεται και μεταδίδεται αυτή η γνώση στα εξειδικευμένα και χρηστικά βιβλία, ούτως ώστε η χρηστική γραμματεία να καταστεί μέσο διαφώτισης και εκσυγχρονισμού;

Θα προσπαθήσω να απαντήσω σε αυτές τις ερωτήσεις με παράδειγμα τα βουλγαρικά επιστολόγια του 19ου και 20ού αιώνα²¹.

Με τη γαλλική επανάσταση άρχισαν να γίνονται ορατά τα αποτελέσματα των διεργασιών στον επιστημονικό-βιομηχανικό τομέα για τις κοινωνικές

21. Στο διάστημα 1835-1941 εκδόθηκαν, απ' όσο εντοπίσαμε στις σχετικές βιβλιογραφίες, 43 βουλγαρικά επιστολόγια. Αυτό το σύνολο περιλαμβάνει διάφορα είδη επιστολαρίων. Τα λεγόμενα γενικά επιστολόγια (25 τίτλοι) αποτελούν τη μεγαλύτερη ομάδα και περιέχουν, εκτός από την εισαγωγή στη συγγραφή επιστολών με θεωρία και κανόνες, και υποδείγματα επιστολών για προσωπική και εμπορική αλληλογραφία. Μια δεύτερη ομάδα αποτελούν τα 12 ερωτικά επιστολόγια. Μπορούμε επίσης να διακρίνουμε επιστολόγια μόνο με εμπορικές επιστολές ή μόνο με προσωπικές-κοινωνικές, καθώς και κεφάλαια ενταγμένα σε άλλα έργα που μπορούν να θεωρηθούν ως επιστολόγια. Αλλά και με βάση το κριτήριο της χρονικής διαδοχής της έκδοσής τους τα επιστολόγια διακρίνονται σε δύο ομάδες, εφόσον όλα τα γενικά επιστολόγια εκδίδονται μέχρι το 1923, τα ερωτικά επιστολόγια όμως ξεκινάνε μετά το 1921. Πάντως, η εποχή του πρώιμου μεσοπολέμου αποτελεί σαφώς περίοδο αλλαγών.

Ως προς την εξωτερική τους μορφή, τα βουλγαρικά επιστολόγια παρουσιάζουν μεγάλες αποκλίσεις. Η έκταση τους κυμαίνεται από λεπτά φυλλάδια των 16 σελίδων μέχρι χοντρά βιβλία με 180 σελίδες και παραπάνω. Λιγότερο από το 1/3 των επιστολαρίων έκανε περισσότερες από μία εκδόσεις. Ο αριθμός των αντιτύπων πρέπει να υπολογιστεί κατά προσέγγιση, στα πλαίσια των τραβηγμάτων που συνηθίζονται αυτήν την εποχή. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι στα επιστολόγια παρατηρείται μία προσέγγιση της εξωτερικής τους μορφής με εκείνη άλλων ειδών λαϊκής λογοτεχνίας μόλις μετά το 1890, και αυτό με αρκετές εξαιρέσεις. Αυτή η εξωτερική προσομοίωση δεν συνεπέφερε αλλαγές ούτε ως προς τον "κανόνα" των υποδειγματικών επιστολών ούτε ως προς την μορφή των επιστολαρίων ούτε ως προς το περιεχόμενό τους.

σχέσεις των πολιτών μεταξύ τους στην καθημερινή τους ζωή. Η γνώση δεν ήταν πλέον απαραίτητη μόνο στη γραφειοκρατία του ηγεμόνα. Αν η συγκρότηση της κοινωνίας στηρίζεται στις σχέσεις πολιτών που αποφασίζουν ελεύθερα για τις προσωπικές τους ενέργειες, τότε αυτοί οι πολίτες χρειάζονται, προκειμένου να διαμορφώσουν τις αποφάσεις τους κατά τον καλύτερο γι' αυτούς τρόπο, σαφείς κανόνες και γνώσεις για τις ήδη παγιωμένες, αλλά και τις τρέχουσες αποφάσεις των άλλων (γραπτό σύνταγμα, αστικό δίκαιο, ελεύθερο τύπο).

Έτσι, ορισμένες πολιτιστικές τεχνικές καθίστανται προϋποθέσεις για την οργάνωση κοινωνιών στο πρότυπο που διαμόρφωσαν οι Γάλλοι πολίτες. Και αν ο "εξευρωπαϊσμός" στη νοτιοανατολική Ευρώπη αποτελεί παράδειγμα προσπάθειας να επιτευχθεί έστω και καθυστερημένα ο εκσυγχρονισμός, τότε δεν ξαφνιάζει το γεγονός ότι, π.χ. οι Βούλγαροι μεταρρυθμιστές του 19ου αιώνα ξεκίνησαν τις προσπάθειες για τη συγκρότηση του έθνους με τη δημιουργία εκείνων των πολιτιστικών τεχνικών που αποτελούν προϋποθέσεις για την αστική οργάνωση της κοινωνίας σε σύγχρονα πρότυπα, δηλαδή την ανάγνωση και τη γραφή, και ότι μάλιστα θεωρούσαν αυτές τις τεχνικές ως καταλληλότερα μέσα για τη διαμόρφωση εθνικής οντότητας.

Το πρόβλημα εδώ είναι η μετάβαση από μια κοινωνία προφορικού λόγου σε μια κοινωνία γραπτού λόγου. Το γραμματειακό είδος της επιστολής, όντας εκείνο το τμήμα του γραπτού πολιτισμού που χρειάζεται τις λιγότερες θεσμικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξή του, όχι μόνο κλήθηκε να παίξει σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, αλλά αποτέλεσε και την αφετηρία για την ανάπτυξη των ειδών γραπτού πολιτισμού στη Βουλγαρία²².

Η μετάβαση στον γραπτό πολιτισμό εκφράζει μια κοινωνική ανάγκη. Η απόφαση υπέρ της βουλγαρικής λαϊκής γλώσσας ως γλώσσας του γραπτού πολιτισμού – μια απόφαση που τα υπέρ και τα κατά της καταδεικνύονται από τη γλωσσική διαμάχη που διεξάγεται από εμπόρους και διανοούμενους από τη δεκαετία του 1830 και ύστερα²³ – είναι αποτέλεσμα προβληματισμών σχετικά με την προσφορότερη πολιτική στρατηγική μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, που, αν και υπό οθωμανική κυριαρχία, απέκτησε τέτοια ελευθερία κινήσεων, ώστε να σκέφτεται τη δυνατότητα συγκρότησης του χώρου στον οποίο βρισκόνταν τα συμφέροντά της ως ανεξάρτητου. Έτσι, ως αφετηρία για τη διαμόρφωση του βουλγαρικού γραπτού πολιτισμού μπορούμε να κρατήσουμε τα εξής σημεία:

22. Rumjana Damjanova, «Problemi na pismata ot pǎrvata polovina na XIX vek.» (Προβλήματα επιστολογραφίας το πρώτο μισό του 19ου αι.), *Za literaturite žanrove prez Bǎlgarskoto vǎzraždane*, Σόφια 1979, σ. 235-245, και της ίδιας, «Njakoi harakterni belezi na pismovnicite kato javlenie» (Μερικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φαινομένου: επιστολογράφος) *Literatura, obštество, idei. Izsledvanija na mladi naučni rabotnici*, Σόφια 1986, σ. 97-110.

23. Πβ. Radina Springborn, «Die bulgarische Nationalbewegung», *Nationalbewegungen auf dem Balkan*, Norbert Reiter (επιμ.), Βερολίνο - Wiesbaden 1983, σ. 281-358, εδώ σ.307 κ.ε.

1. Σε εκείνο ακριβώς το κοινωνικό στρώμα των εμπόρων και βιοτεχνών που εμφορείται από εθνικές ιδέες, ο ελληνικός γραπτός πολιτισμός αντικαταστάθηκε από το βουλγαρικό γραπτό πολιτισμό.

2. Με την αυξανόμενη ανάπτυξη της οικονομικής δραστηριότητας, με τη διεύρυνση των οικονομικών δραστηριοτήτων έξω από τα τοπικά σύνορα και τις τοπικές ανάγκες, μεγάλωσε η αναγκαιότητα των υπηρεσιών του γραπτού λόγου. Η πρώτη συνέπεια αυτού του γεγονότος ήταν η οργάνωση της παιδείας σε τοπικό επίπεδο²⁴.

Σε αυτήν την ιστορική στιγμή το επιστολικό είδος έγινε το σημαντικότερο μέσο έκφρασης ενός δημοσίου χώρου αδιαμόρφωτου ακόμα θεσμικά. Αυτό εξηγεί τη μεγάλη σημασία του βουλγαρικού επιστολαρίου ως ιστορικού στοιχείου. Τα επιστολάρια ανήκουν στη Βουλγαρία στα πρώτα βιβλία που τυπώθηκαν και σημαδεύουν, μαζί με τα αλφαβητάρια, την απαρχή της παραγωγής κοσμικών βιβλίων²⁵.

Από τους προλόγους, όπου οι συγγραφείς διατυπώνουν τις προθέσεις τους, μαθαίνουμε ότι, πριν από την απελευθέρωση το 1878, τα επιστολάρια χρησιμοποιούνταν στα σχολεία, για τα παιδιά, για την εξάσκηση στη γραφή της λαϊκής γλώσσας²⁶. Αργότερα η χρήση τους περιορίστηκε σε λειτουργία παρεμφερή με εκείνη στη δυτική Ευρώπη, δηλαδή εξυπηρετούσαν την επιμόρφωση των ενηλίκων, όντας ένα βοήθημα για την πρακτική εξάσκηση της γραφής σε αυτοδιδασκαλία. Αυτή η "κατάπτωση" των επιστολαρίων σε όλο και χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα μπορεί να ερμηνευτεί και σαν δείγμα ότι όλο και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού συμμετείχε στις παροχές του γραπτού πολιτισμού.

Η χρήση του επιστολαρίου προϋποθέτει βασικές γνώσεις γραφής και ανάγνωσης. Ο διδακτικός στόχος του είναι η επιτυχημένη εφαρμογή της γραφής σε όλες τις καταστάσεις της ζωής. Με ποιόν τρόπο μεταδίδονται αυτές οι νέες γνώσεις στα πλαίσια αυτών των εγχειριδίων; Ο τρόπος διδασκαλίας του επιστολαρίου έχει την αφετηρία της στον ορισμό της επιστολής ως "γραπτής ομιλίας". Αυτός ο ορισμός δίνει τη δυνατότητα του συσχετισμού μιας νέας μεθόδου επικοινωνίας, που χαρακτηρίζεται από το

24. Nikolai Genchev, *The Bulgarian National Revival Period*, Σόφια 1977, εδώ σ. 56 κ.ε.· L.Iv. Dorosiev, *Materiali za izučavane na učebnoto delo b Bălgarija* (Υλικό για την έρευνα της εκπαίδευσης στη Βουλγαρία), Βιβλίο I, Σόφια 1925. Πβ. και Springborn, ό.π.

25. Manjo Stojanov, *Bălgarska vāzroždenska knižnina. Analitičen repertoar na bălgarskite knigi i periodični izdanija 1806-1878* (Γραμματολογία της Βουλγαρικής αναγέννησης. Αναλυτικός κατάλογος των βιβλίων και περιοδικών εκδόσεων 1806-1878), Σόφια 1957.

26. Στο σημείο αυτό παραθέτω πολύ συνοπτικά ορισμένα συμπεράσματα από την εργασία μου *Bulgarische Briefsteller 1835-1923. Eine Gattung populärer Sachliteratur im Prozeß der "Europäisierung" Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert* (δακτυλόγραφη), που υπέβαλα και έγινε δεκτή το 1987 στο Ινστιτούτο Γερμανικής και Συγκριτικής λαογραφίας του Πανεπιστημίου του Μονάχου για την απόκτηση του τίτλου *Magister Artium*.

μέσο που χρησιμοποιεί, τη γραφή, με την ήδη από την προφορική κοινωνία γνωστή μορφή επικοινωνίας, την ομιλία, και αιτιολογεί τους κανόνες για την συγγραφή επιστολών με τον μετασχηματισμό του προφορικού λόγου σε γραπτό. Αυτοί οι κανόνες εξυπηρετούν δύο στόχους:

1. Οι κανόνες για τη σύνθεση της επιστολής ως φορέα μηνυμάτων (και που αφορούν την καλλιγραφία, το είδος του χαρτιού και της μελάνης, τον καταμερισμό των τμημάτων της επιστολής πάνω στο χαρτί κ.λπ.) δίνουν πρακτικές οδηγίες για το πώς θα χειριστεί ο συντάκτης την ύλη του μέσου "επιστολή". Εφόσον η επιστολή αντιπροσωπεύει τον συντάκτη, πρέπει και ο τρόπος αντιμετώπισης της ύλης να δίνει καλή εικόνα για εκείνον.

2. Αντίθετα, οι απαιτήσεις από το ύφος και το περιεχόμενο της επιστολής (να είναι π.χ. γραμμένη απλά, με σαφήνεια, με συνέπεια στον ειρμό των σκέψεων) είναι λειτουργικοί στόχοι. Προκειμένου να εξηγήσουν αυτά τα θέματα, τα επιστολόγια οδηγούνται στην ανακάλυψη ενός προφορικού λόγου, στον οποίο προστίθενται επιπλέον οι ιδιότητες της επιστολής ως γραπτού είδους. Έτσι ο χρήστης ξεκινάει από κάτι που φαινομενικά του είναι γνωστό. Αυτές οι οδηγίες δεν εμπεριέχουν τη μετάβαση στην πρακτική εξάσκηση. Για να οδηγήσει τον μαθητή στον τρόπο γραφής που περιγράφουν θεωρητικά οι κανόνες, το επιστολόγιο μεταχειρίζεται την αρχή της μίμησης, παραθέτει δηλαδή υποδείγματα επιστολών.

Αυτή η διαδικασία μεταλλαγής από τον προφορικό στον γραπτό λόγο, η οποία θα μπορούσε να εκληφθεί ως ατομική διαδικασία μάθησης, είναι τελικά σημαντική από κοινωνικής πλευράς, εφόσον η κατοχή των πολιτιστικών τεχνικών της γραφής και της ανάγνωσης καθιστά δυνατή τη συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνική-δημόσια επικοινωνία. Μια τέτοια μεταβολή των πολιτιστικών τεχνικών σημαίνει ταυτόχρονα και αλλαγές σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.

Ανάμεσα σε άλλες υποδειγματικές επιστολές, χαρακτηριστικές είναι εκείνες που αναφέρονται στην αλληλογραφία του γιού με τους γονείς του. Εδώ διαφαίνεται σαφώς ότι τα επιστολόγια προβάλλουν ευρωπαϊκές-αστικές αξίες για την οικογενειακή ζωή. Κατά πόσον οι αντιλήψεις αυτές έγιναν όντως αποδεκτές δεν έχει ακόμα διερευνηθεί εμπειρικά, εφόσον δεν έχει εντοπιστεί κάποιο αξιόλογο δείγμα πραγματικών επιστολών που να έχουν γραφεί με βάση τις επιστολές-υποδείγματα. Πάντως η περίπτωση των επιστολαρίων καταδεικνύει ότι η χρηστική λογοτεχνία δεν μεταδίδει μόνον τεχνικές γνώσεις, αλλά και τα συστήματα αξιών που εμπεριέχονται σ' αυτές.